

Prilog poznavanju izabranih segmenata gospodarskih i demografskih kretanja u Križevcima i okolici oko 1848. god.

Dr. sc. HRVOJE PETRIĆ

Zavod za hrvatsku povijest

Odsjek za povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb

h.petric@inet.hr

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

Primljeno/Received: 25. 01. 2009.

Prihvaćeno/Accepted: 30. 01. 2009.

Ovaj rad predstavlja prilog poznavanju izabranih segmenata gospodarskih i demografskih kretanja u Križevcima i okolici oko 1848. godine, s težištem na objašnjavanju dijela gospodarskih procesa koji su se odvijali u prvim desetljećima 19. stoljeća. Cilj rada je ukazati na potrebu sustavnih istraživanja gospodarske povijesti Križevaca i okolice prije početka modernizacije, koju ugrubo možemo označiti: 1) s osnivanjem Gospodarskog učilišta u Križevcima (1860.) koje je započelo s brzim inovacijama u poljoprivredi i 2) dolaskom željezničke pruge (1870.), koja je omogućila industrijalizaciju.

Ključne riječi: gospodarska povijest, 19. stoljeće, Križevci, poljoprivreda, manufakture

Predindustrijski gospodarski sustav u Hrvatskoj (do 1848.), a time i Križevačke županije i grada Križevaca, formiran je poglavito pod utjecajem merkantilističkih interesa vodećih društvenih čimbenika od sredine 18. stoljeća, što su se razvili udjelom u posredničkoj trgovini od Podunavlja i Balkana prema sjevernom Jadranu. Domaće građanstvo je gospodarski i društveno povezano s merkantilno zainteresiranim plemstvom. U hrvatskoj povijesti 19. stoljeće označava razdoblje konstituiranja građanskog društva i kapitalističkog gospodarstva, a u tome je razdoblju najveći dio stanovništva svoju egzistenciju zasnivao na poljoprivredi. U gradovima je nastajalo poduzetničko građanstvo i to pod utjecajem povoljnoga geografsko-gospodarskog položaja. U prerađivačkom gospodarstvu sve do polovice 19. stoljeća je pretežao gradski obrt, uključen u tradicionalne cehovske organizacije, a slab razvitak unutarnjeg tržišta, radi stagnacije seljačke ekonomike, ograničavao je širenje obrtničke proizvodnje. Isti su razlozi utjecali na to da se na unutarnjem tržištu teško organizirala manufakturna proizvodnja.¹ U tom kontekstu treba promatrati gospodarski položaj

Križevaca i okolice u prvim desetljećima 19. stoljeća.

O Križevcima u 19. stoljeću je Olga Maruševski, uz ostalo, napisala i sljedeće: "Križevci su tipičan sjevernohrvatski gradić usred ne baš podatne ilovaste zemlje, s vojničkom prošlošću i na rubu Vojne krajine, s lošim prilaznim cestama što ih samo "bogovi ljeti popravljaju" - kako se ruga Nemčić toj istinskoj nesreći u stoljeću koje svoje građansko bogatstvo osniva na prometu i trgovini."²

a) Poljoprivreda

Prema popisu stanovništva Križevaca iz 1805. godine vidljivo je kako je velika većina stanovništva dio svojih prihoda ostvarivala od poljoprivrede, no treba istaknuti kako je većina stanovništva Križevaca primarno bila nepoljoprivredna jer se najčešće bavila obrtom ili trgovinom. No usprkos tome velika većina ih se bavila poljoprivredom kao dopunskom gospodarskom

¹ I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb 1991., str. 6-7.

² O. Maruševski, *Križevci u 19. stoljeću, Križevci - grad i okolica, Zagreb 1993.*, str. 51. U ovome radu u kojem iscrpno obrađuje Križevce tijekom 19. stoljeća, autorica se tek periferno dotaknula teme gospodarske povijesti.

djelatnošću. Samo 39 domaćinstava nije posjedovalo nikakve obradive zemlje. Čini se da je poljoprivredna proizvodnja po stanovniku u gradu Križevcima bila veća nego u pojedinim susjednim selima.³ Vrlo rana pojava križevačke podružnice Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva pokazuje potrebu za inovacijama u poljoprivredi i gospodarstvu opće.⁴

Početak 19. stoljeću nije u ovom dijelu Hrvatske, pa prema tome i u križevačkim poljoprivrednim predgrađima, bio samo karakterističan početak prijelaza iz kasnog feudalizma na nove kapitalističke odnose, već i po proizvodno-organizacijskoj transformaciji poljoprivredne proizvodnje, koja zapravo dolazi s promjenama materijalnih mogućnosti i sredstava za proizvodnju. Iako se kukuruz počeo u prigorskom kraju uzgajati već u 17. stoljeću, ova kultura svoju dominaciju stječe ovdje tek u 19. stoljeću, pa uz krumpir i jačanje stočarstva, postaje okosnica ne samo kvantitativnog povećanja poljoprivredne produkcije, već i gospodarskog rasta, pa i određenog demografskog "booma" i općeg razvitka. Kukuruz i krumpir, uz druge činitelje, mogu se u 19. stoljeću označiti kao prava revolucionarna inovacija, koja je uvelike promijenila prilike u ovom dijelu Hrvatske,⁵ no to se više odnosi na razdoblje od sredine 19. stoljeća.

Usprkos tomu, razina životnog standarda i prilike u kojima je živjelo stanovništvo poljoprivrednih predgrađa bile su više nego loše. Ekonomika seljačkog gospodarstva uglavnom je još uvijek u okvirima prirodnog gospodarstva, dok se manji dio uroda uključuje u robno-novčanu razmjenu i to uglavnom tek nešto više od omjera koji je seljaku potreban da namakne sredstva za porez.⁶

Osnovicu gospodarenja u križevačkoj okolici u prvoj polovici 19. stoljeća činilo je ekstenziv-

no i autarkično ratarstvo.⁷ Usprkos nepovoljnim općim prilikama i uvjetima, ovaj kraj pripadao je tada među najnaprednija poljoprivredna područja južnog dijela Habsburške Monarhije. Nove promjene ipak su polagano prodirale na selo unatoč tomu što su nedostajale odgovarajuće društvene i materijalne snage za provedbu ozbiljnijih zahvata u cilju poboljšanja stanja i odnosa u toj primarnoj djelatnosti gospodarstva. Seljaštvo se nalazilo u relativnom siromaštvu, no utjecaje novih kapitalističkih odnosa i industrijske revolucije nije se više moglo zaustaviti.⁸ Sve do druge polovice 19. stoljeća dominirao je tropoljni sustav obrade zemlje s nerazumno obimnim ugarom. Međutim, prodiranjem novih odnosa, i obveze seljaka znatno su se povećale, pa ugar postaje nedovoljno iskorišten dio gospodarstva.⁹

U strukturi tadašnje ratarske ekonomije prema kraju 19. stoljeća sve više dominiraju pšenica i kukuruz, uz krumpir kao glavnu povrtnu kulturu. Stare tradicionalne krušne kulture kao što su raž, napolica, proso i heljda, razmjerno brzo gube na svojem uporabnom značenju. Računa se da je sijanje kukuruza u Varaždinski generalat uvedeno početkom 17. stoljeća,¹⁰ da bi se ova važna kultura osobito proširila u 19. stoljeću.

Slična velika pozornost posvećivala se i uzgoju pšenice čije je relativno sudjelovanje u strukturi sjetvenih površina osobito poraslo u drugoj polovici 19. stoljeća, tim više što je na tržištu imala razmjerno dobru prolaznost i što je bila jedan od osnovnih izvora gotova novca za porez i druge potrebe seoskih gazdinstava (dok se u kući jeo kukuruzni kruh). Veliki utjecaj na povećanje prinosa ove autohtone i tradicionalne kulture, a i ukupne poljoprivredne proizvodnje u križevačkom kraju imalo je Gospodarsko učilište u Križevcima, osnovano 1860. godine.¹¹

3 N. Budak, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća, Križevci - grad i okolica, Zagreb 1993.*, str. 46. Iako je autor odlično obradio društveni i gospodarski razvoj Križevaca do kraja 18. stoljeća, iza njegovog rada je ostala praznina koja se odnosi na gospodarsku povijest prve polovice 19. stoljeća.

4 A. Fodroci, Perva sednica križevačke podružnice, *List mesečni Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva*, Zagreb 1847., 6, str. 86-89.

5 A. Gabričević, Pšenica i kukuruz u našoj regiji, *Podravski zbornik 3*, Koprivnica 1977, 145-150.

6 I. Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske* u 19. stoljeću, Zagreb 1972, 10.

7 D. Feletar, *Podravina*, Koprivnica 1988, 140.

8 A. Gabričević, n. dj., 145-173; J. Boesendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 179.

9 D. Lambl, *Gospodarsko putovanje Podravinom i Vojničkom krajinom u Virovitici i natrag*, Zagreb 1864, 22.

10 V. Todorčić, Kukuruz (važnost i agrotehnika u Podravini), Koprivnica 1974, 10.

11 D. Feletar, *Podravina*, n. dj., 140-143; I. Todorčić, *110 godina poljoprivrednog školstva i istraživanja poljoprivrede u Križevcima*, Križevački zbornik I, Križevci 1970; J. Seleš, *125 godina poljoprivrednog školstva i znanstvenog rada u Križevcima*, Poljoprivredni institut Križevci 1860-1985, Križevci 1985.

Međutim, slaba agrotehnika i organizacija rada i tržišta, autarkične navike, financijske nemogućnosti seljaka i drugi činitelji, uvjetovali su u to vrijeme ipak još vrlo niske prosječne prinose glavnih poljoprivrednih kultura. Da su se u poboljšavanju poljoprivrede u Križevačkoj županiji vidjeli pomaci, govore podaci iz 1830. o produkciji živeža i pića, te o urodu žita i sijena iz 1835. godine.¹² Uz kukuruz i pšenicu, kao osnovnih krušarica i stočne hrane, upravo je krumpir bio najvažniji poljoprivredni proizvod križevačkog kraja, neophodan i mnogo korišten u ljudskoj i stočnoj prehrani, a u ovaj su ga kraj vjerojatno donijeli još u 18. stoljeću graničari ratujući u Češkoj i Poljskoj.¹³ Ipak je 1847. godine, kada je u Križevačkoj županiji bila najezda skakavaca, zabilježeno "da je ljetina te godine bila vrlo slaba, da kukuruza nije ni toliko rodilo, koliko je sjemena utrošeno."¹⁴

Voćarstvu se u križevačkom kraju posvećivala nedovoljna pozornost, bez obzira što podneblje, konfiguracija i tlo pružaju značajne mogućnosti i za komercijalni uzgoj većeg broja različitog voća. Nešto voćaka obvezatno se gajilo uz ili u okviru vinograda, ali se ovo voće uglavnom koristilo isključivo samo za domaće potrebe i nije imalo organiziranu komercijalnu proizvodnju. Oko Križevaca najviše se uzgajala jabuka (ječmenika, zelenika, pogačona...), kruška (tepka i druge), šljiva, oskoruša, trešnja, orah, kesten, breskva i ribiz. Od nekih se plodova pekla rakija. Brežuljkasti i idilični brežuljci Kalnika učinili su u ovom kraju od pamtivjeka popularnim vinogradarstvo, gorice i kleti, ne samo kao poljoprivrednu granu nego i za utjehu starima, koji se više nisu mogli baviti teškim poljoprivrednim radovima te kao inspiraciju mnogim umjetnicima. Sadile su se starinske loze. Vinogradarstvo je u drugoj polovici 19. stoljeća doživjelo duboku krizu zbog masovnog oboljenja vinove loze trsovom uši ili filokserom.¹⁵

Križevačka poluseoska predgrađa i prigradska naselja bila su izvan intenzivnijeg dometa tehničkog napretka koji je sa sobom nosila industrijska revolucija, pa je stoga autarkičnost u uporabi poljoprivrednih alatlika došla u punoj mjeri do izražaja. Tako su u osnovnoj obradi žitarica prevladavali drveni plugovi i rala.¹⁶ Žito se želo gotovo isključivo srpom, a slama se uredno slagala u ritke - potrebne za obnavljanje krovova kuća. Sve se radilo ručno i uz pomoć kravlje i konjske sprege. Vršilice su ovdašnji bogatiji poljoprivrednici uveli kasno, u odnosu na druge razvijenije poljoprivredne krajeve Habsburške Monarhije. Dio seljaštva je bio doslovce fizički upropašten prekomjernim radom, slabom prehranom, lošim stambenim uvjetima i abnormalnim nametima.¹⁷

Tijekom prve polovice 19. stoljeća stoka se timarila na vrlo ekstenzivan i primitivan način uz male dnevne priraste, a tek kasnije se organiziranje prilazi oplemenjivanju i uvođenju kvalitetnijih pasmina, boljoj organizaciji proizvodnje i tržišta, te stajskom tovu u kombinaciji s ispašom. Svaštarsko stočarstvo, koje se dobrim dijelom oslanjalo na ispašu na pašnjacima i žirenje u šumama, imalo je uglavnom ekstenzivan karakter.

Općenito se može reći da su uzgoj i njega stoke bili neadekvatni i slabi.¹⁸ Bilo je i problema sa stočnim zarazama. U križevačkom kraju su se uzgajale gotovo isključivo domaće pasmine govoda, koje nisu bile suviše izdašne po proizvodnji mlijeka. Većinom se uzgajala buša, te podolac, crveno-žuto zagorsko govodo i neke druge pasmine.¹⁹

U svinjogojstvu je bila najraširenija pasmina šiška, ali ona se kasnije prestajala uzgajati, iako je bila pogodna za držanje na pašnjacima i za žirenje u šumama. Usprkos promjeni pasmine, jer masovno se uvodio bagun i njegova nešto masnija varijanta gican, pašnjak je ipak ostao osnovni izvor u prehrani svinja.²⁰ Na drugoj strani, s obzirom na sveopću uporabu konja u obradi njiva i u prometu, konjogojstvo je ostvarivalo svoj puni procvat.

12 Državni arhiv Varaždin, AGK, spisi od 12. siječnja i 1. ožujka 1830. godine te od 31. svibnja 1835. godine, dok. br. 564, 1566. i 1915.

13 F. Vaniček, *Spezialgeschichte der Militaergrenze*, II, Wien 1874, 598; D. Feletar, n. dj. 143-144; F. Vrbanić, *Prilozi gospodarskom razvoju hrvatsko-slavonske krajine u 19. stoljeću*, Rad JAZU, 144, Zagreb 1960, 103; A. Gabričević, n. dj, 50.

14 Z. Vargović, *Život Koprivnice pred jedno stoljeće*, Zbornik Muzeja grada Koprivnice, 5, Koprivnica 1947, 75.

15 *Phylloxera vastratrix* u našoj domovini, *Gospodarski list*, Zagreb 1880, 124.

16 A. Gabričević, n. dj.

17 T. Prodanović, Naš seljak i njegovo zanimanje, *Gospodarski list*, Zagreb 1892, 49; A. Gabričević, n. dj.; D. Feletar, n. dj, 146.

18 D. Feletar, *Podravina*, Koprivnica 1973, 124-125; isti, *Podravina*, Koprivnica 1988, 146-147.

19 A. Ogrizek, *Uzgoj govoda II*, Zagreb 1941, 88.

20 *Specijalno stočarstvo*, Zagreb 1958, 308-309.

Peradarstvo je dobivalo novo značenje, jer je jačao promet peradi i jajima. Od peradi se u križevačkom kraju uzgajala kokoš (mala), štajerska, a od druge peradi uzgajala se patka, guska i puran. Od ukrasnih kokoši imućniji su građani uzgajali biserku i pauna. Ipak, uzgoj peradi ostao je tada i dalje na nekomercijalnoj razini, tj. na dvorišnom i ispašnom držanju.

Ovčarstvo nije imalo veće gospodarsko značenje, a ovca se držala gotovo isključivo zbog vune. Značajno mjesto u životnoj svakodnevnici, a što je imalo i određenu ekonomsku važnost, imali su sezonski lov i ribolov. Ribolov se konačno regulirao prema županijskim uputama tek 1857. godine.²¹

b) Prometno-trgovačke funkcije

Radovi na izgradnji tvrdih, makadamskih cesta u ovom dijelu Hrvatske počinju u drugoj polovici 18. stoljeća i intenziviraju se tijekom prve polovice 19. stoljeća.²² Do tada ovdje nije bilo tvrdih cesta, tako da je kolski promet bio razmjerno slabo razvijen, još je bilo primjera karavanskog prijevoza. U početku su se proširivale i nasipavale šljunkom samo glavne cestovne veze,²³ pa su nastale magistralne ceste značajne za Križevce,²⁴ npr. tvrda ceste prema Koprivnici i Ivanić-Gradu²⁵ a postoji i niz slabo uređenih lokalnih cesta.²⁶ Značajnije regionalne i lokalne ceste u križevačkoj okolici dobivaju tvrdi podlogu tek u drugoj polovici 19. stoljeća. Mnoge od njih prate trase starijih poljskih puteva i vijugaju ravnicom zavisno od posjedovnih međa. Izgradnja makadama izravno se odrazila na stvaranje i određeni prosperitet stacionarne trgovine u Križevcima, a veliki troškovi i dugo vrijeme transporta utjecali su na slabiji razvitak većih obrtničkih radionica i manufaktura,

koje stanje se poboljšalo tek izgradnjom željeznica. Primjerice sredinom 19. stoljeća se preko Križevaca do Zagreba putovalo kočijom preko 12 sati.²⁷

Formiranje željezničke mreže bilo je važan faktor ekonomske i društveno-socijalne transformacije u široj križevačkoj okolici. Željeznica je bila jedan od snažnih faktora inovacija, a omogućila je kasnije brži gospodarski razvitak, te procese deagrarizacije i industrijalizacije u gradu. Uz prirodne i ostale društvene elemente i faktore, upravo je željeznica bila jedan od važnijih pokretača nove prostorne slike naseljenosti ovog dijela Hrvatske.²⁸ Još se po prijedlogu V. Šimraka iz godine 1846. trebala graditi željeznička pruga iz Karlovca, preko Zagreba, Križevaca i Koprivnice do Varaždina.²⁹

U Izvodu iz zapisnika sjednice Trgovačko-obrtničke komore održane 22. ožujka 1857. godine vidi se da se planirala graditi pruga od Kaniže preko Legrada, Koprivnice i Križevaca do Zagreba.³⁰ Godine 1861. postoji prijedlog da se buduća željeznička pruga Zagreb - Kaniža trasira preko Božjakovine, Vrbovca, Križevaca i Koprivnice,³¹ što je uspješno realizirano do kraja desetljeća.

Gospodarsku aktivnost u Križevcima održavaju sajmovi. I početkom 19. stoljeća, trgovina se u Križevcima odvijala pretežno na sajmovima u vanjskom gradu te na sajmištu između Sv. Roka i Sv. Ladislava.³²

Osim sajmova, djelomično značenje u razvitku Križevaca, a osobito gospodarskog života grada, pripada ovdašnjim trgovcima i njihovoj djelatnosti. Potiskivanjem osmanlijske opasnosti preko Save i Dunava te uspostavom žive robne razmjene na podunavsko-jadranskom prostoru od prve polovice 18. stoljeća, Križevci su dobili široke mogućnosti sudjelovanja u posredničkoj trgovini.

21 DAV, AGK, spis iz 1857. godine, dok. br. 2288. Pčela se primitivnim pčelarenjem uzgajala radi meda i voska. Med se iz košnice uzimao dušenjem cijeloga roja, a iz saća se vadio cijedenjem. U gradskim šumama bilo je vjeverica, lasica, kuna, lisica, jazavaca, divljih mačaka, vukova, srna, divljih svinja, zečeva, ježeva i vidre.

22 HDA, Križevačka županija, kut. 223, fasc. VII, br. 385.

23 HDA, Križevačka županija, kut. 52, fasc. VI, br. 33.

24 HDA, Križevačka županija, kut. 48, br. 127.

25 HDA, Križevačka županija, kut. 79, fasc. II, br. 43; kut. 80, fasc. II, br. 79; isto, fasc. XXX, br. 13, godine 1786. zabilježen je popravak trgovačke ceste Koprivnica-Križevci, a iz godine 1805. sačuvan je nacrt ceste od Koprivnice do Križevaca zajedno sa spisima o popravku ceste i mostova u županiji, HDA, Križevačka županija, kut. 193.

26 HDA, Križevačka županija, kut. 225, fasc. II, br. 746.

27 J. Gorničić Brdovački, *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918. godine - građenje, organizacija i financijski odnosi*, Zagreb 1952, 21; D. Feletar, n. dj., 192.

28 S. Žuljić, *Razvoj sistema magistralnih željezničkih pruga na području SR Hrvatske*, *Geografski glasnik* 40, Zagreb 1978, 41-45; D. Feletar, *Historijsko-geografsko značenje pruga u podravsko-bilogorskoj regiji*, *Željeznička pruga Botovo-Koprivnica-Dugo Selo*, Koprivnica 1987, 11-14.

29 Isto, 60, 386.

30 Isto, 669.

31 Isto, 107, 518.

32 N. Budak, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, str. 46.

Trgovačka djelatnost je u većem dijelu srednje Europe bila u rukama trgovačkih poduzetnika koji su stigli iz jugoistočne Europe pod osmanlijskom vlašću (napose iz makedonskog prostora). Zbog toga je razumljivo što su oni dobili važnu ulogu i u Križevcima. Riječ je o stanovništvu različitog etničkog podrijetla (grčkog, cincarskog, vlaškog ili srpskog), kojemu je kulturno zajedništvo davala pravoslavna vjeroispovijest, a društveno ih je vezivalo njihovo osmanlijsko podaništvo koje su postupno napuštali sa stalnim nastanjivanjem u novoj postojbini.³³

Druga skupina trgovaca značajnih kasnije za razvitak križevačke trgovine su Židovi, koji su pravo naseljavanja u Hrvatskoj dobi patentom Josipa II. iz 1783. godine. Tek je nakon 1851. godine došlo do masovnijeg doseljavanja. Godine 1802. u Križevcima su zabilježena samo četiri Židova, 1840. je u gradu živjelo pet židovskih obitelji, a 1857. je u Križevcima popisano 59 Židova.³⁴

c) Cehovi

Snažna obrtnička udruženja - cehovi, jedna su od oznaka kasnog feudalizma, a njihov sjaj počinje tamnjeti tek u drugoj polovici 19. stoljeća prodorom inovacija industrijske revolucije. Cehovi su privilegirane organizacije koje su okupljale obrtnike u istom gradu iste ili srodnih struka. Cehovi su regulirali proizvodnju, određivali kvalitetu i kontrolirali cijenu i način prodaje proizvoda svojih članova. Cehovi su regulirali tržišta, određujući cijene proizvoda, isključujući neloyalnu konkurenciju. U njima je vladala određena hijerarhija po srednjovjekovnom uzoru: majstor, djetić (kalfa, pomoćnik), učenik (šegrt, naučnik, dječak), a određivali su radne uvjete za pomoćno osoblje te odnose između majstora, kalfa i šegrta. Na čelu ceha je bio cehmeštar, biran od majstora po posebnom statutu danom od vladara.³⁵

Zahvaljujući politici Bečkog dvora, koji je uvidio korisnost ovih obrtničkih udruženja za državu,

kao i niza drugih ekonomskih faktora, cehovi su postali privilegirane organizacije pojedinih struka. Osim izravnog angažmana cehovskog udruženja u životnoj svakodnevnici svakog majstora, cehovi su obavljali i neke zajedničke ekonomske funkcije. Oni su često organizirali zajedničko opskrbljivanje sirovinama svojih članova, pa i tržište za gotovu robu. Unutar nekih cehova postojala su i udružena proizvodna sredstva u nekoliko obrtničkih radionica. Svojim krutim pravilima ceh je određivao broj šegrta i djetića, njihove nadnice, trajanje radnog vremena, mnoge elemente društvenog života mijesajući se čak i u privatni život obrtnika.³⁶

Ponašanje i život u cehovskoj organizaciji regulirani su brižljivo sročnim i od najviših dostojanstvenika potvrđenim pravilima, statutima ili artikulušima. Šegrtovanje kod majstora obično je trajalo oko tri godine, pod poslovičnom stegom gazde i gazdarice. Nakon nekoliko godina šegrtovanja i položenog djetićkog ispita, križevački (i drugi, dakako) djetići morali su obavezno proći kalvariju barem trogodišnjeg rada kod majstora u nekom drugom gradu ili trgovištu. Dakle, izučeni kalfa nije smio ostati u Križevcima, već su ga cehovske norme primorale "vandratiti" u Zagreb, Graz, Maribor, Nagykanizsu, Zalaegerszeg, a ponešto u Varaždin, Legrad, Koprivnicu, Prelog ili u još koje bliže trgovište. Neki gradovi, pa tako i Križevci, imali su izgrađene posebne hospitiume u kojima su pretežno stanovali i hranili se ovi obrtnički vandraši.³⁷

Nakon obvezatnog vandraja, koje je trajalo i preko pet godina, u kojem su razdoblju djetići u vrlo teškim uvjetima stekli skromna financijska sredstva, vraćali su se obično u Križevce kako bi ishodili primanje u ceh. Cifrasta varoška i cehovska pravila tražila su od njih da prvo moraju biti primljeni među "plemenite purgare", za što su morali ispuniti određene uvjete, a također je trebalo položiti majstorski ispit. Valjalo se solidno pripremiti za izradu remek-djela ili "majsterštika". Bio je to uzoran rad predmeta iz struke bez greške,

33 S. Gavrilović, *Prilog istoriji trgovine i migracije Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*, Beograd 1969.

34 I. Peklić, *Crtice iz života Židova u Križevcima*, Cris, 7, Križevci 2005., str. 153.

35 R. Bičanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj Slavoniji 1750-1860*, Zagreb 1951, 51; R. Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, Zagreb 1994, 198-199.

36 D. Feletar, *Obućarstvo i kožarstvo Varaždinskog kraja do 1945. godine*, Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU 3, Varaždin 1989, 112-117.

37 D. Feletar, *Obućarstvo*, n. dj., 118; Isti, *Podravina*, 154-155; F. Horvatić, *Sjaj i značenje obrtničkih cehova, Koprivnica - izabrane teme*, Koprivnica 1995, 83-88.

a kvaliteta je bila strogo kontrolirana i propisana u cehovskim pravilima.³⁸

Kada je zadovoljio strogu cehovsku komisiju, pravila nametnute igre stavila su novopečenog majstora praktički na prosjački štap. Pristojbe koje su se plaćale prigodom primanja "med meštre" bile su toliko velike da je mukotrpa višegodišnja ušteđevina s potucanja po bijelom svijetu bila jedva dostatna da ih pokrije.³⁹

Mladi majstor trebao se i oženiti, ukoliko je želio imati ugleda i dovoljno posla - a ženidba je opet stajala najčešće pravo malo bogatstvo. Stoga je bilo mnogo slučajeva da razmjerno mladi kalfe (majstori) žene udovice starijih majstora i time naprosto nasljeđuju već uhodanu radionicu i obrtni kapital.⁴⁰ Tako se konačno zatvarao krug: novi majstor (gospodar bez gospodarstva) ostvarivao je svoja dobra maksimalnom stegom nad podložnim mu šegrtima i djetićima. Plaće djetićima bile su niske, a radno vrijeme nedefinirano, uglavnom tako dugo kako je to odgovaralo gazdi.⁴¹

Zanimljiva je i unutrašnja organizacija, odnosno upravno i kontrolno funkcioniranje križevačkih cehova, koji su bili poznati po disciplini i krutoj stezi. Cehmeštar je bio diktator među ostalim majstorima. Ukoliko se njegova riječ nije slušala i izvršavala neposlušna majstor ili djetić plaćali su određene kazne. Za ceremonijalne dužnosti - procesije, povorke, pogrebe, inauguracije i sl. - birali su se i tzv. dekani, uglavnom iz redova mlađih majstora. Uglučana strana cehovske medalje bili su i razni unutarcehovski rituali i proslave, primjerice u povodu biranja cehmeštra. Pri tome je važnu ulogu igrala otvorena cehovska škrinja, a ona je za ceh predstavljala pravu relikviju jer su se u njoj čuvali artikuluši, zapisnici sa sjednica, popisi dužnika, tablice s oznakom ceha kao i cehovska blagajna. Osim škrinje, ceh je kao svoje osnovno vanjsko obilježje imao još i ukrašenu zastavu i vrč s karakterističnim oznakama djelatnosti i zaštitnika, zatim pečat itd.⁴²

38 D. Feletar, *Obučarstvo*, n. dj., 118.

39 R. Bičanić, n. dj., 63.

40 D. Feletar, n.d., 118; Isti, *Podravina*, n. dj., 156; Isti, *Iz povijesti Međimurja*, Čakovec 1968, 164-165.

41 Npr. krznari su radili od 4 ujutro do 10 navečer, tkalci od 5 do 22, šoštari od 9 do 19 (zimi do 22), kovači od mraka do mraka. R. Bičanić, n. dj., 65.

42 D. Feletar, *Podravina*, n. dj., 156; L. Brozović, *Obrt, trgovina i promet u prošlosti Koprivnice*, Podravske novine, 12. siječanj, Koprivnica 1946; K. Filić, *Varaždinski mesarski ceh*, Varaždin 1968, 74-77.

Unutarnja organizacija bila je omeđena krutim cehovskim odredbama o zapošljavanju, kvaliteti robe i načinu trgovanja, odnosima prema gradskoj upravi, crkvi, pa i svakodnevnom životu majstora, kalfi i šegrtu. Ceh je imao uvid u cjelokupno ponašanje u proizvodnji i odnosima unutar radionice. Da bi barem donekle zaštitili svoja prava od majstora, djetići (kalfe) se također udružuju.

Križevački cehovi su i početkom 19. stoljeća dobivali povlastice, odnosno potvrđivana su pravila. Npr. 1819. pravila su dobila četiri ceha: 1) postolara i kožara; 2) željezara; 3) krojača i 4) krznara, pekara, sedlara, remenara i mesara. Godine 1826. pravila su dobili lončari, a 1838. godine klobučari.⁴³

U razvijenijim dijelovima Monarhije već od kraja 17. stoljeća, a u našim krajevima od konca 18. stoljeća, započinje polagani proces raspadanja cehova i njihovih stega. Analizirajući osnovne uzroke raspadanja cehovskih udruženja možemo ih svrstati u tri grupe: 1) neravnopravna konkurencija manufakturno-tvorničke produkcije, 2) međusobna borba bogatih i sitnih obrtnika, te 3) sve veći antagonizam između majstora obrtnika i zaposlenih djetića i naučnika, a jedan od bitnih uzroka ukidanja cehova je i djelovanje ugarske uprave koja ih je smatrala zastarjelom institucijom i tražila njihovo ukidanje.⁴⁴ Inače u Hrvatskoj su cehovska obrtnička udruženja službeno ukinuta 1872. godine.⁴⁵

d) Manufakture

Neke manufakture u Križevcima razvile su se na temelju tradicije obrtništva.⁴⁶ Tkalačka kućna radinost za proizvodnju grubog domaćeg platna od konoplje i lana kojim se oblačilo seljačko stanovništvo, bila je organizirana praktički u svakom domaćinstvu. No, usprkos tako razgranatoj tkalačkoj aktivnosti, u Križevcima se nije u 19. stoljeću razvila bilo kakva veća radionica ili manufaktura za proizvodnju i doradu tekstila.

43 N. Budak, *Društveni i privredni razvoj Križevaca do sredine 19. stoljeća*, bilj. 111, str. 49.; O. Blagec, *Križevački cehovi*, Cris, 2, Križevci 2000., str. 25.

44 R. Bičanić, *Doba manufakture*, n. dj., 52.

45 D. Feletar, *Obučarstvo i kožarstvo*, n. dj., 130.

46 M. Despot, *Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću*, Zagreb 1962., str. IX.

Na drugoj strani, krajem 18. stoljeća (od 1776. do 1781.) kratko je u Križevcima djelovala tvornica lonaca i peći (keramike) Ignjata Magdalenica koja je bila smještena u središtu grada te je predstavljala jednu od prvih manufaktura u Hrvatskoj.⁴⁷

Veliko značenje imalo je i svilogojstvo, u kojem su još krajem 18. stoljeća Križevci s prihodom od 149 rajnskih forinti prednjačili u Križevačkoj županiji. U Križevcima se tada nalazila svilana sa skladištem,⁴⁸ a 1804. godine je bila podignuta nova zgrada svilane.⁴⁹ Iz sredine 19. stoljeća sačuvan je podroban izvještaj o svilarstvu u Križevcima: *“U Križevciah, gdje su bile prije 4 svilare, sada je samo 1 carska, koja je u rukama veletjrzca Hofmanna. U ovoj svilari ima 20 kotlova (do g. 1835. prela je na 50 kotlova). Lane je kupila 72 centa čahurah (galeta), a svile je izprela do 5 1/2 centa. Druga svilara, negda Janka Bubanovića, izprela je lane do 4 centa svile; lētos neprede, jer joj je gospodar umro. Lētos, kako reko, samo je jedna svilara i ova je prodala 14 funti bubinih jajah. Premda je ova godina močvarna, zato opet svēt čahure svaki dan na cente nosi u svilaru. Tek što je svilara otvorena, imade evo već u njoj do 50 centih čahurah, a koliko će toga još biti, kad istom prispiju galete iz Podravine i ostalih predelah. Šteta samo, što nisu galete skuplje, već samo po 36 kr. sr. funt najljepših galeta. Dēvojke, što su kod predenja svile, dēle se na troje, t. j. Na prelje, na okretalje i na dvorilje. Prelje dobivaju na dan po 20 kr., okretalje po 15 kr., a dvorilje po 10 do 12 kr. sr.; osim toga ima zbiraljah (izbiraljah), što razabiru dobre čahure od zločestih. Kad čovēk dodje u svilaru, ala, kako je tu lēpo vidēti poslene dēvojke tananu svilu preduc. To je križevačkih dēvojkah plemenita zabava, kojom se osobito odlikuju; jer čim se otvori svilara, eto ti sa svih stranah gērnu dēvojke, da se upišu za taj posao, kog su, rek bi, od majke i babe s mlēkom usisale. S veseljem možemo se nadati, da će se napresti puno svile. Koliko? To ću ljubiteljem gospodarstva javiti.”*⁵⁰

47 M. Despot, Križevačka manufaktura peći i suđa u XVIII. st., *Historijski zbornik*, 13, Zagreb 1960., str. 209-214.

48 M. Kolar, *Svilarstvo u Hrvatskoj*, Zagreb 2007., str. 35-36.

49 HDA, Križevačka županija, kut. 193, br. 375/1804.

50 Svilana Janka Bubanovića osnovana je vjerojatno oko 1830. godine. Ta je svilana izlagala svoje proizvode na bečkoj gospodarskoj izložbi 1839. Njen ju je vlasnik nudio u zakup, ali u tome nije imao uspjeha pa ju je Bubanović morao voditi do smrti 1853. godine. M. Dimitrev, *Svilarstvo u Križevciah (u Hrvatskoj)*, *Gospodarski list*, Zagreb 2. srpnja 1853., br. 27, str. 128; M. Despot, *Privreda Hrvatske XVII-XIX. stoljeća (izbor građe)*, Zagreb 1957., str. 64-66.

e) Neke osobitosti demografskog razvoja

U prvoj polovici 19. stoljeća je došlo do pada opće stope nataliteta u Križevcima, a identičan se proces dogodio i u Zagrebu. U razdoblju između 1793. i 1857. godine se u Križevcima rodilo 4483 djece (2324 muške i 2159 ženske).⁵¹

Tablica 1. - Kretanje ukupnog broja stanovnika (1802.-1857.) u slobodnim kraljevskim gradovima sjeverozapadne Hrvatske

Godina/Grad	Križevci	Koprivnica	Varaždin
1802.	2316	2472	7784
1826.	2412	2343	8459
1839./1840.	2401	2793	8911

Izvori: S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*, Varaždin 1991., str. 37; S. Krivošić, *Koprivnica - naselje i njegovi stanovnici, Od sredine XVII. do sredine XIX. stoljeća*, *Podravski zbornik*, 14, Koprivnica 1988, str. 124; A. Gabričević, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*, Zagreb-Varaždin 2002, str. 235.

Usporedimo li kretanje ukupnog broja stanovnika u slobodnim kraljevskim gradovima sjeverozapadne Hrvatske u prvim desetljećima 19. stoljeća, jasno možemo uočiti dominaciju Varaždina. Iako je u Križevcima bilo središte Križevačke županije, Koprivnica i Križevci su kao jedina dva slobodna kraljevska grada u toj županiji, prema popisima 1802., 1826. i 1839./1840. godine imali približno isti broj stanovnika s time da se može primijetiti kako su 1826. godine Križevci imali veći broj stanovnika od Koprivnice. Broj stanovnika Križevaca je 1851. godine pao na 1914. Oporavak je slijedio u svega nekoliko godina i već 1855. godine grad ima 2206 stanovnika. Na osnovi ovih podataka može se zaključiti kako su Križevci tijekom prve polovice 19. stoljeća proživljavali stagnaciju ukupnog broja stanovnika.⁵²

51 S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*, Varaždin 1991., str. 43, 45.

52 S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike*, str. 37.

Tablica 2. Pregled doseljenika izvan Hrvatske u župu Križevci u slučajevima kada je izričito napisana oznaka zemlje iz koje su se doselili (18. i prva polovica 19. stoljeća)

Prostor	Broj	Postotak
Kranjska	24	24,00
Štajerska	22	27,85
Italija	12	15,18
Ugarska	7	8,86
Češka	3	3,79
Francuska	2	2,53
Moravska	2	2,53
Austrija	2	2,53
Koruška	1	1,26
Tirol	1	1,26
Šleska	1	1,26
Poljska	1	1,26
Galicija	1	1,26
Njemačka	1	1,26
Ukupno	79	100,00

Izvor: S. Krivošić, Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća, Varaždin 1991., str. 91.

Iako se dio laganog porasta stanovništva može vidjeti iz prirodnog prirasta, na kretanje stanovništva su utjecale i migracije (iseljavanje i doseljavanje). Iseljavanje bi tek trebalo istražiti dok više podataka postoji o doseljenicima. Unutarnji su se doseljenici naseljavali u Križevce iz susjednih sela (najviše s juga i istoka). Iz priložene tablice se vidi kako su vanjski doseljenici uglavnom dolazili iz unutarnjoaustrijskih zemalja te Italije, Ugarske i Češke.

Na temelju matičnih knjiga 1837.-1846. i 1851.-1857. moguće je utvrditi broj i vrstu obrta kojima su se bavili Križevčani. U kožarskoj struci je popisano 7 obrta sa 54 izvršitelja, u metalskoj struci 4 obrta sa 20 izvršitelja, u tekstilnoj struci 5 obrta sa 60 izvršitelja, drvena struka je bila zastupljena sa 4 obrta i 16 izvršitelja, prehrambena sa 6 zanimanja i 27 predstavnika, a treba još spomenuti 15 lončara i 11 građevinara. Svaki šesti obrtnik je bio stranac. Valja istaknuti i strukturu

ekonomski aktivnog stanovništva 1857. godine. Na širem području grada (s okolnim selima) bilo je 33 posto poljoprivrednog i 67 posto nepoljoprivrednog stanovništva. Prema tome, u primarnim je djelatnostima radilo 33 posto, sekundarnim 46,9, a u tercijarnim 20,1 posto stanovništva. Na užem prostoru Križevaca je popisano 91 posto nepoljoprivrednog (tada je u Križevcima popisano 266 obrtnika) i 9 posto poljoprivrednog ekonomski aktivnog stanovništva.⁵³

Umjesto zaključka

U ovom članku sam upozorio na neke osobitosti gospodarskih i demografskih kretanja u Križevcima i okolici oko 1848. godine, s težištem na prvim desetljećima 19. stoljeća. Zamisao mi je bila budućim istraživačima pokušati dati uvid u izabrane segmente gospodarskopovijesne problematike te ih pokušati zainteresirati za daljnje istraživanje izvora o gospodarskoj povijesti Križevaca tijekom 19. stoljeća.

Summary

Supplements to selected segments of economic and demographic motions in Križevci and its surroundings around 1848

Keywords: economic history, 19th century, križevci, agriculture, manufacture

The paper focuses on selected segments in economic and demographic motions and tries to explain economic processes in the first decades of the 19th century. The aim of this work is to spotlight the need to systematically investigate economic history of Križevci and its surroundings prior to modernization processes. The said history can be divided in two groups:

1- founding of the Agricultural College in Križevci in 1860 which started fast innovations in agriculture and

2- building of railway in 1870 which enabled industrialisation

⁵³ S. Krivošić, Stanovništvo i demografske prilike, str. 100.